

نظام‌های بهره‌برداری از آبزیان در جنوب (خلیج فارس و دریای عمان)

حسین شعبانعلی فمی - استادیار دانشگاه تهران
 غلامحسین عبدالله زاده* کارشناس ارشد توسعه روستایی دانشگاه تهران

چکیده

ماهی‌گیری و صید آبزیان در شمار نخستین فعالیت انسان‌هایی بوده است که در دوره جمع‌آوری و مصرف (شکارورزی) در دوران پیش از تاریخ زندگی می‌کرده‌اند و برای تأمین نیازهای غذایی خود مبادرت به صید و شکار می‌کرده‌اند. بهره‌برداری از آبزیان جزء یکی از نظام‌های تولید غذا در جهان است که سریع‌ترین رشد را داشته و امروزه انبوهی از فرآورده‌های آن در کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته تولید می‌شود به طوری که انتظار می‌رود نقش مثبت خود را در تأمین امنیت غذایی و کاهش فقر ایفا کند. در حال حاضر آبزیان نزدیک به یک چهارم عرضه جهانی پروتئین حیوانی مورد نیاز انسان را تأمین می‌کنند. در ایران نیز از دیرباز به دلیل دسترسی به دریاها و آزاد داشتن نواحی ساحلی خلیج فارس، دریای عمان و دریای خزر که به لحاظ تنوع و وفور انواع آبزیان بسیار غنی هستند ماهی‌گیری و بهره‌برداری از آبزیان نقش مهمی در زندگی و حیات منطقه داشته است. با توجه به اهمیت آبزیان در تأمین زندگی بخش قابل توجهی از مردم نواحی ساحلی و ایجاد اشتغال محلی و همچنین تأمین مواد پروتئینی مورد نیاز کشور در این مقاله سعی بر این است تا با واکاوی نظام ضد مؤلفه‌های اساسی نظام بهره‌برداری از آبزیان در خلیج فارس و دریای عمان عملکرد نظام‌های مختلف را مورد بررسی قرار می‌دهد و موانع بهبود مدیریت نظام‌های بهره‌برداری از آبزیان تحلیل شود. بدین منظور ضمن ارائه مختصری در باب سیر تاریخی شیلات جنوب الگوهای مختلف بهره‌برداری از آبزیان جنوب و ویژگی‌های هر یک از این نظام‌ها بیان می‌گردد. در ادامه تحولات اشکال رایج نظام‌های بهره‌برداری و عوامل مؤثر بر آن به منظور تحلیل رویکردهای مدیریتی هر نظام مورد بررسی قرار می‌گیرد. در پایان با بررسی مشکلات ساختاری نهادی نظام‌های بهره‌برداری از آبزیان به منظور رفع این مشکلات و ایجاد نظامی پایدار برای بهره‌برداری از آبزیان پیشنهاداتی ارائه می‌گردد.

* Email : Abdollahzade1@yahoo.com

واژه‌های کلیدی: ماهیگیری، شیلات، نظام‌های بهره‌برداری

مقدمه

«شیلات» در ادبیات فارسی واژه‌ای است که در برخورد اول و در تعریف عمومی ماهی، ماهیگیری و فعالیت‌های مرتبط با صید و آبیان را تداعی می‌کند. ماهیگیری، صید آبیان و شکار حیوانات از نخستین فعالیت انسان‌هایی بوده که در دوران پیش از تاریخ زندگی به منظور تأمین نیازهای غذایی خود به صید و شکار می‌پرداخته‌اند. از آن روزگاران، ماهیگیری به عنوان یکی از منابع مهم و حیاتی در تأمین غذا، ایجاد اشتغال، تفریح، تجارت و تأمین‌کننده منافع اقتصادی و رفاه کسانی بوده که با این فعالیت سروکار داشته‌اند. در حال حاضر، آبی‌پروری و بهره‌برداری از آبیان، یکی از نظام‌های تولید غذا در جهان است که سریع‌ترین رشد را داشته و انبوهی از فرآورده‌های آن در کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته تولید می‌شود و انتظار می‌رود که نقش مثبت خود را در تأمین امنیت غذایی و کاهش فقر ایفا کند. امروزه، بیش از ۱۲/۵ میلیون نفر در سراسر جهان در فعالیت‌های ماهیگیری اشتغال دارند (فائو، ۱۹۹۶). ارزش تجارت بین‌المللی آبیان در اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی در حدود ۴۰ میلیارد دلار آمریکا تخمین زده شده و کل تولید از محل صید و آبی‌پروری در طول این دوره به حدود ۱۰۰ میلیون تن رسیده است (فائو، ۱۹۹۶).

در کشور ایران از گذشته به دلیل دسترسی به آب‌های آزاد و وجود نواحی ساحلی خلیج فارس، دریای عمان و دریای خزر، ماهیگیری و بهره‌برداری از آبیان، نقش مهمی در زندگی و اشتغال مردم داشته است. در سال‌های اخیر، اهمیت بخش شیلات و آبیان در اقتصاد کشور رو به فزونی گذاشته و ارقام صید آبیان در دو دهه اخیر، افزایش چشمگیری را نشان می‌دهد. آمارهای موجود نشان می‌دهد که میزان تولید شیلات در سال ۱۳۸۱ در حدود ۲۶۹۰۰۰ تن بوده و این امر باعث گردیده تا علاوه بر اشتغال در این بخش، تعداد شناورهای صیادی نیز افزایش پیدا کند (سالنامه آماری شیلات ایران، سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۱). از این نظر، نقش شیلات به ویژه فعالیت‌های صید و صیادی به عنوان یک فعالیت دامنه‌دار در توسعه مناطق ساحلی غیرقابل انکار می‌باشد. بنابراین، شناخت نظام‌های بهره‌برداری آبیان، عملکرد آنها و شناخت موانع موجود افزایش کمی و بهبود کیفی مدیریت نظام‌های بهره‌برداری آبیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

تعریف چند مفهوم

در این قسمت به منظور فهم بهتر مطالعه، تعاریف مفاهیم پایه‌ای ارائه می‌گردد که مقاله بر مبنای آنها بنا شده است.

- **صیادان آبهای جنوب:** منظور از صیادان آبهای جنوب، تمامی جامعه صیادی جنوب است که به صورت رسمی و غیررسمی در بهره‌برداری از منابع آبهای جنوب فعالیت دارند.
- **صیادان عضو تعاونی جنوب:** افراد دارای کارت صیادی مانند ناخدای لنج، ملوان و آشپز که بر روی شناورهای کوچک و بزرگ (قایق و کشتی) شاغل بوده و از درآمد صید به صورت دستمزد یا دریافت سهمی از فروش امرار معاش می‌کنند.
- **آبزیان:** موجودان گیاهی و جانوری که در آب زیست می‌نمایند که در اینجا منظور از ماهیانی می‌باشد که در آبهای دریایی زندگی می‌کنند.
- **صید:** آیزی یا جانور برداشت شده از محیط زیست طبیعی.
- **صید سنتی:** کلیه فعالیت‌های صیادی که به صورت انفرادی یا جمعی با وسایل صیادی متداول محلی و سنتی انجام می‌گیرد.
- **صید صنعتی:** روشی از صید با به کارگیری ابزار مکانیزه و دیگر وسایل الکترونیکی و شناورهای موتوردار.
- **جامعه صیادان:** مجموعه افراد فعال در صید ماهی و میگوی زنده.

سیر تاریخی شیلات جنوب

بهره‌برداری از منابع آبی، یکی از عمده‌ترین فعالیت‌های معیشتی مردم در نوار ساحلی جنوب ایران بوده به طوری که از گذشته تاکنون، مردمان زیادی در این مناطق از طریق صید امرار معاش می‌کرده‌اند. در دوران گذشته، صید ماهی به منظور تأمین نیازهای غذایی خانوادگی انجام می‌گرفته و مبادله تجاری این محصول، چندان رایج نبود. با وقوع انقلاب صنعتی و رشد مناسبات سرمایه‌داری در کشورهای اروپایی، روابط کشورهای توسعه یافته با جوامع در حال توسعه به منظور استفاده از منابع و مواد اولیه این کشورها گسترش یافت. در این مرحله، سرمایه‌گذاری در امر بهره‌برداری از آبزیان و فرآوری آن به صورت مشترک در شمال توسط روسیه و در جنوب توسط کشورهای دانمارک و ژاپنی آغاز گردید و شرکت‌های مشترک ایرانی روسی و ایرانی ژاپنی به فعالیت در امور بهره‌برداری از آبزیان پرداختند. با شکل‌گیری این روابط تولیدی، نقش دولت در امر بهره‌برداری افزایش یافت به طوری که یا رأساً به بهره‌برداری می‌پرداخت و یا امتیاز برداشت از ذخایر دریایی را به شرکتها و دولتهای خارجی واگذار می‌کرد. با دخالت دولت در امور بهره‌برداری، فعالیت‌های صید و بهره‌برداری، فراز و نشیب زیادی را تجربه کرد و انجام این مأموریت در طول حیات آن به نهادها و سازمان‌های مختلفی واگذار گردید. تقویم تاریخی شیلات جنوب در جدول شماره (۱) ارائه شده است.

جدول ۱- تقویم تاریخی شیلات جنوب

سال	
۱۳۱۵	۱- مطالعه پروفیسور بلگود دانمارکی در مورد ذخایر آبزیان جنوب که نتایج آن در چهار جلد تحت عنوان «بررسی های دانمارکی ها در ایران» منتشر گردید. اما با بروز جنگ جهانی دوم از این پژوهش ها بهره برداری لازم به عمل نیامد.
۱۳۳۴-۳۵	۱- مطالعه شرکت ژاپنی در زمینه توسعه ماهیگیری در جنوب ایران. ۲- تأسیس شرکت ایرانی - ژاپنی تحت عنوان «شرکت ماهیگیری خلیج فارس».
۱۳۳۶	۱- انحلال شرکت ایرانی - ژاپنی و فروش سهم ژاپن به سازمان برنامه و بودجه.
۱۳۴۰	۱- بروز اختلاف بین مالک کشتی صیادی ژاپنی با شرکت ماهیگیری خلیج فارس و توقف فعالیت. ۲- واگذاری نیروها و تجهیزات شرکت ماهیگیری خلیج فارس به شرکت سهامی شیلات شمال.
۱۳۴۲	۱- تأسیس شرکت سهامی شیلات جنوب با مشارکت و سرمایه گذاری وزارت دارایی، سازمان تعاونی مصرف کادر نیروی انتظامی، سازمان عمران امدادی بنادر و جزایر و بانک اعتبارات کشاورزی و عمران روستایی با سرمایه ۵۰۰ میلیون ریال.
۱۳۴۴	۱- تفکیک شیلات شمال و جنوب و واگذاری کلیه نیروها و تجهیزات شرکت سهامی شیلات شمال در جنوب کشور به شرکت سهامی شیلات شمال.
۱۳۴۸	۱- تشکیل ناوگان صیادی شرکت شیلات جنوب (مربک از یک کشتی ۳۶۰۰ تنی مادر، ۱۵ فروند میگوگیر ۱۳۰ تنی و صید به روش ترال).
۱۳۵۱	۱- واگذاری سهام وزارت دارایی و بانک تعاون کشاورزی به وزارت دفاع (وزارت جنگ سابق) و سازمان هلال احمر.
۱۳۵۹	۱- ادغام شیلات جنوب و شمال و تشکیل شرکت سهامی شیلات ایران با نظارت وزارت کشاورزی و عمران روستایی.
۱۳۶۴	۱- تصویب اساسنامه شرکت سهامی شیلات ایران در هیئت وزیران.
۱۳۶۶	۱- انتقال شرکت سهامی شیلات ایران از وزارت کشاورزی به وزارت جهاد سازندگی.

(منبع: کلانتری، ۱۳۷۹)

نظام های بهره برداری در جامعه صیادی جنوب

«نظام های بهره برداری» عبارتست از رویه حقوقی و عرفی در فراهم آوری و تلفیق عوامل تولید (تکنولوژی، سازمان کار و مناسبات اجتماعی معین) به منظور تولید یک یا چند فرآورده و عرضه آن. این عوامل با درجات خاصی با یکدیگر تلفیق شده و نوع خاصی از نظام های بهره برداری را تشکیل می دهند که دارای مقیاس خاص خود است (ازکیا، ۱۳۶۸). در جامعه روستایی و

کشاورزی، نظام‌های بهره‌برداری از بنیان مشخصی برخوردار است. به عنوان مثال با تغییرات ایجاد شده در برنامه اصلاحات ارضی، نظام‌های بهره‌برداری زراعی در مناطق روستایی به شکل‌های زیر می‌باشد:

- ۱- بهره‌برداری خانوادگی؛
- ۲- شرکت‌های سهامی زراعی؛
- ۳- واحدهای کشت و صنعت؛
- ۴- واحدهای مکانیزه مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی (شامل اراضی مکانیزه مستثنی شده از برنامه اصلاحات ارضی).

در جامعه صیادی به دلیل گستردگی شاخصه‌های فرآیند صید، ارائه الگویی برای نظام‌های بهره‌برداری در این جامعه، کار چندان ساده‌ای نیست. از نظر ساخت تولید و نوع ابزار صید، انواع نظام بهره‌برداری صیادی به دو دسته کلی تقسیم می‌شود که عبارت‌اند از:

- ۱- نظام‌های بهره‌برداری سنتی؛
- ۲- نظام‌های بهره‌برداری صنعتی.

در حال حاضر با توجه به این تقسیم‌بندی، به دلیل به‌کارگیری تجهیزات و فن‌آوری‌های نوین صید توسط عموم بهره‌برداران، تقسیم‌بندی فوق از همدیگر قابل تفکیک نمی‌باشد؛ اما می‌توان براساس ساخت تولید، روابط حقوقی، سازمان و مناسبات اجتماعی اقتصادی، سه نوع نظام بهره‌برداری از آبزیان را در جامعه صیادی ایران تشخیص داد که عبارت‌اند از (کلانتری، ۱۳۷۹):

- ۱- نظام بهره‌برداری دولتی؛
- ۲- نظام بهره‌برداری خصوصی؛
- ۳- نظام بهره‌برداری تعاونی.

۱- نظام بهره‌برداری دولتی

این نظام بهره‌برداری شامل انواع فعالیت‌های ماهیگیری در منطقه جنوب (صید، عمل‌آوری و توزیع) می‌شود که از طریق تشکیلات تولیدی متعلق، وابسته یا در اختیار دولت انجام می‌شود. این گروه بهره‌برداری با توجه به نوع ابزار و روش‌های صید، شکل عمل‌آوری و چگونگی تبدیل تولیدات دریایی در گروه بهره‌برداری‌های صنعتی قرار می‌گیرد. سابقه تاریخی بهره‌برداری دولتی در آبهای جنوب ایران به سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم بازمی‌گردد. در واقع، آغاز بهره‌برداری دولتی، شروع بهره‌برداری صنعتی در آبها ایران به شمار می‌آید. بهره‌برداری دولتی در ابتدا از طریق عقد قرارداد با شرکت‌های صیادی خارجی آغاز شد. در سال (۱۳۳۴ و ۱۳۳۵)، شرکت ژاپنی «توسعه ماهیگیری جنوب»، مطالعاتی درباره انواع ماهیهای آبهای جنوب و صیدگاههای مهم آن به عمل آورد. این شرکت در پایان مطالعه پیشنهاد کرد که با توجه به بکر بودن زمینه صید در آبهای خلیج فارس و دریای عمان لازم است که صنعت

ماهگیری در آبهای جنوب با اصول جدید و تجهیزاتی کافی شکل گیرد. بعد از این پیشنهاد، شرکت «ماهگیری خلیج فارس» تأسیس شد که از اقدامات مهم آن می توان به احداث سردخانه خرمشهر اشاره کرد. از سال ۱۳۴۳، شرکت سهامی شیلات جنوب، فعالیت خود را با عقد قراردادهایی با شرکتهای صیادی خارجی آغاز کرد. در سال ۱۳۴۸، شرکت سهامی شیلات دارای واحد مستقل صید میگو مرکب از کشتی های مادر به ظرفیت ۳۶۰۰ تن و ۱۵ فروند میگوگیر شد. در دهه ۱۳۵۰، بخش دولتی به منظور تقویت بهره برداری دولتی مستقیم (صنعتی) در سواحل جنوب از طریق تخصیص اعتبارات سرمایه ای به شرکت شیلات جنوب، اقدامات مهمی را به عمل آورد که عبارت اند از:

- ۱- ایجاد دو مجتمع عمل آوری و بسته بندی میگو در بوشهر و بندرعباس؛
 - ۲- ایجاد سردخانه ۲۰۰ تنی در بوشهر؛
 - ۳- ایجاد کارخانه های یخ سازی در بوشهر و بندرعباس؛
 - ۴- ایجاد کارخانه آرد ماهی در بندرعباس و بوشهر؛
 - ۵- ایجاد مجتمع های شیلاتی مانند سردخانه، یخ سازی، انجماد و بسته بندی در چند بندر و جزیره؛
 - ۶- ایجاد مؤسسه پژوهشی علمی و فنی ماهگیری دریایی.
- به طور کلی، ویژگی های نظام بهره برداری دولتی به شرح زیر است:

از طرف دیگر، بهره برداری دولتی در آبهای جنوب به (بهره برداری دولتی مستقیم) صید ناوگان صیادی شیلات و (بهره برداری دولتی غیرمستقیم) صید با کشتی های خارجی طرف قرارداد شیلات تقسیم می شود که در اینجا هر یک مورد بررسی قرار می گیرند.

- ۱- بهره برداری دولتی مستقیم (صید ناوگان صیادی شیلات)
- شرکت سهامی شیلات جنوب ایران بعد از تشکیل، به طور مستقیم و گسترده از طریق

سرمایه‌گذاری در زمینه صنعت صید در آبهای جنوبی کشور به صید، عمل‌آوری صنعتی و توزیع (در بازارهای داخل و خارج کشور) اقدام کرده است. امروزه، صنعت صید در جنوب به طور کامل در انحصار شیلات است. در حال حاضر، شرکت صید صنعتی (وابسته به سازمان شیلات) اصلی‌ترین نهاد تولید صید صنعتی داخلی، شرکت شیلات جنوب، اصلی‌ترین نهاد جمع‌آوری و عمل‌آوری صید صنعتی و شرکت بازرگانی شیلات، اصلی‌ترین نهاد توزیع صید و فرآورده‌های شیلاتی جنوب است. در بهره‌برداری دولتی مستقیم، کلیه عملیات صید و مراحل مختلف عمل‌آوری و تولید فرآورده‌های دریایی و نیز عملیات توزیع صید به طور مستقیم از طریق نهادهای دولتی (ادارات شیلات) و کارکنان (کارگران و کارمندان) دولتی انجام می‌شود.

۲- بهره‌برداری دولتی غیرمستقیم (صید با کشتی‌های خارجی طرف قرارداد شیلات)

بهره‌برداری دولتی غیرمستقیم شامل فعالیت‌های صید صنعتی کلیه شرکت‌های خارجی یا داخلی طرف قرارداد دولت است. همان‌گونه که گفته شد، بهره‌برداری دولتی از آب‌های جنوب، ابتدا از طریق عقد قرارداد با شرکت‌های صیادی و سپس از طریق صید مستقیم دولت تحقق پذیرفت. تا قبل از سال ۱۳۵۷، این نوع بهره‌برداری از طریق عقد قراردادهایی مبنی بر تفویض و واگذاری حق بهره‌برداری در ازای دریافت سهم‌الشرکه معین، نقدی (دلار) یا سهمی (ماهی و میگوی) به شرکت‌های صیادی خارجی صورت می‌گرفت؛ اما بعد از انقلاب اسلامی، کشتی‌های خارجی به صورت اجاره‌ای در اختیار دولت ایران قرار می‌گیرد. در حال حاضر، عمل‌آوری ماهی شامل دسته‌بندی و تفکیک انواع ماهی، شست و شو، انجماد و سپس بسته‌بندی ماهی‌ها در بسته‌های بزرگ ۵۰ تا ۶۰ کیلویی و نگهداری آن در سردخانه‌های مراکز شیلاتی است. در مورد میگو، عمل‌آوری شامل سایزبندی میگو، بسته‌بندی و انجماد آن است. ماهی و میگو (که توسط مراکز دولتی شیلات عمل‌آوری می‌شود) ناوگان صیادی شیلات صید نمی‌شود؛ بلکه قسمتی از آن توسط صیادان سنتی (بومی) با فروش صید به شیلات جنوب (با نرخ گذاری توسط شیلات) قرار می‌گیرد.

۳- نظام‌های بهره‌برداری خصوصی

نظام بهره‌برداری شخصی و خصوصی در آب‌های جنوب شامل انواع فعالیت‌های صیادی خصوصی (از صید تا عمل‌آوری و توزیع آن) می‌شود. با توجه به نوع ابزار صیادی و روش‌های متداول صید در این نظام بهره‌برداری می‌توان آن را به نظام بهره‌برداری سنتی تعبیر کرد. البته این بخش در سال‌های اخیر، تحولات مهمی در زمینه بهبود ابزار، تکنیک و گسترش کمی صید و افزایش سطح عملیات صید داشته است. این نوع نظام بهره‌برداری، علاوه بر شکل غالب استحصال آبزیان در جامعه صیادی جنوب، دارای اشکال سنتی و مدرن و صنعتی در نوار ساحلی جنوب وجود دارد. شیوه سهم‌بری، شکل غالب تقسیم محصول در این نظام‌های بهره‌برداری است اما در شناورهای صنعتی بزرگ، شیوه مزدبگیری رایج می‌باشد. در این نظام‌های بهره‌برداری، مالکیت ابزار تولید به صورت خصوصی و متعلق به مالک شناور بوده و

یک نوع سازمان کار سلسله مراتبی بر آن حاکم می‌باشد. ویژگی‌های نظام‌های بهره‌برداری خصوصی را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

اگر چه در این نوع نظام‌های بهره‌برداری، تعاونی‌های صیادی نیز وجود دارد اما این تعاونی‌ها به عنوان واحد بهره‌برداری عمل نمی‌کنند؛ بلکه این تعاونی‌ها در زمینه تأمین ابزار صید و خرید ماهی و غیره فعالیت می‌کنند. نظام‌های بهره‌برداری خصوصی را می‌توان از لحاظ سطح تکنولوژی به دو دسته بهره‌برداری خصوصی صنعتی و بهره‌برداری خصوصی سنتی تقسیم‌بندی کرد.

۱- بهره‌برداری خصوصی صنعتی

بهره‌برداری خصوصی صنعتی در آب‌های جنوب شامل فعالیت صیادی کشتی‌های صیادی با تأسیسات برودتی (سردخانه و انجماد) بوده که صید را بعد از انجماد، بسته‌بندی می‌نمایند. مالکیت این کشتی‌های صیادی عموماً به صورت شراکتی و جمعی می‌باشد و چگونگی پرداخت دستمزد و تخصیص درآمد و سازمان کار آن به ناوگان صیادی شیلات (بهره‌برداری دولتی مستقیم یا صید صنعتی) شباهت دارد.

۲- بهره‌برداری خصوصی سنتی

این نوع بهره‌برداری خصوصی از لحاظ پراکندگی و تعداد شاغلین، مهم‌ترین نوع نظام‌های بهره‌برداری رایج در آب‌های جنوب به شمار می‌آید. با بررسی تاریخی و بنا به اسناد و منابع موجود تا اواسط دوره صفویه، صید تجاری در سواحل و جزایر آن به مرورید اختصاص داشت. سه قرن پیش و همزمان اروپاییان به سواحل و جزایر فارس، صید ماهی در این منطقه، رونق بیشتری یافت. از مطالب کتاب «اعلام الناس فی احوال بندر عباس» چنین برمی‌آید که تا زمان تألیف این کتاب (یعنی حدود یک قرن قبل) صیادی یک حرفه مستقل و تخصصی نبوده و نوعی فعالیت معیشتی به شمار می‌رفته که با استفاده از شناورهای کوچک در اطراف ساحل انجام می‌شده است.

در سال‌های بعد از جنگ جهانی، فعالیت صیادی به طور شخصی و خصوصی در سواحل جنوب ایران به ویژه در بنادر رونق گرفت. احداث راه‌های ارتباطی جدید، افزایش تعداد وسایل حمل و نقل، سهولت دسترسی به بازارهای دائمی مصرف و تقاضای روزافزون بازارهای داخلی از دلایل مهم رونق این فعالیت می‌باشد. رونق ماهیگیری و رخنه روابط پولی در آن و تبدیل انگیزه‌های معیشتی صید به انگیزه‌های تجاری به سازماندهی نیروی کار، به کارگیری ابزار و وسایل کار آمد و بهبود روش‌های صیادی منجر شد.

تحولات نظام بهره‌برداری خصوصی در شیلات

به طور کلی، مهم‌ترین جنبه‌های تحولات ساختی نظام‌های بهره‌برداری شخصی و خصوصی (صید سنتی) را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

- گسترش عملیات صید و افزایش مدت سالانه صید؛
- افزایش تعداد شناورهای صیادی به ویژه انواع لنج؛
- تبدیل بادبان به موتور؛
- کاهش موارد استفاده از قایق‌های سنتی و جایگزینی انواع شناورهای چوبی و فایبرگلاس به جای آن؛
- انسجام سازمان کار و تغییر نسبت سهم بری به نفع جاشورها؛
- رواج صید میگو به روش تراولینگ؛
- تجهیز شناورها به جرثقیل؛
- استفاده از یخ برای حفظ و نگهداری ماهی در انبار لنج؛
- تبدیل تورهای پنبه‌ای دست‌بافت به تورهای نایلونی ساخت کارخانه؛
- گسترش توزیع ماهی در بازارهای مصرف روستایی و شهری از طریق نمک سود کردن ماهی تازه؛
- تنوع ابزار صید از قبیل رواج گرگور و انواع قلاب؛
- افزایش صید بر روی آب با استفاده از شناور؛

- سهولت فروش صید به دلیل افزایش تقاضا.

با توجه به این تحولات اساسی و مهم نباید فراموش کرد که هنوز نظام بهره‌برداری خصوصی سنتی از لحاظ اقتصادی، فنی (روش‌های تکامل نیافته) و مناسبات تولیدی به ماقبل سرمایه‌داری شباهت دارد. از ویژگی‌های مهم نظام بهره‌برداری خصوصی سنتی موجود، کشیده شدن آن به قلمرو مکانیزه‌های پولی عرضه و تقاضا است در حالی که در گذشته، شکل‌های مختلف صیادی عمدتاً متکی به انگیزه تأمین نیازهای معیشتی بوده است. امروزه حتی ابتدایی‌ترین شکل بهره‌برداری شخصی صیادی از قبیل صید با قلاب (از ساحل) نیز مبتنی بر انگیزه‌های تجاری بوده و به قلمرو مکانیزم‌های داد و ستد پولی کشیده شده است. به طور کلی، اشکال مختلف نظام بهره‌برداری خصوصی سنتی را (از لحاظ صوری و وحدت و یکپارچگی آن) می‌توان با تکیه به سه عامل «شناور»، «ابزار صید» و «روش صید» از یکدیگر تفکیک کرد که در ذیل به هر یک پرداخته می‌شود:

۱- از لحاظ عامل شناور، نظام بهره‌برداری خصوصی سنتی را می‌توان به دو دسته «نظام‌های متکی به شناور» و «نظام‌های صیادی بدون شناور» تقسیم‌بندی کرد:

دسته اول: کلیه روش‌های صیادی با انواع شناورهای موتوری و پارویی قابل اجراست. در این دسته، انواع شکل‌های بهره‌برداری صیادی از طریق قایق‌های پارویی (بلم، هوری، جالبوت، ماشوئه، عامله، بشاشه، هوری رله‌یی)، قایق‌های موتوری (یکدار، ایژوک، شعوف، هوری، ماشوئه، بلم، شویی و جالبوت) و انواع لنج‌ها قرار می‌گیرد.

دسته دوم: انواع شکل‌های بهره‌برداری صیادی غیروابسته به شناور (صید از ساحل) از قبیل انواع بهره‌برداری‌های صیادی شخصی و خصوصی مبتنی بر تله‌گذاری ساحلی مانند مشتتا، چوری، چل‌بند، خوربند و انواع بهره‌برداری‌های خصوصی ساحلی از قبیل گراف و شلخه را دربرمی‌گیرد.

۲- از لحاظ عامل ابزار، انواع بهره‌برداری سنتی را می‌توان به اشکال بهره‌برداری صیادی از طریق انواع تور، انواع دام‌های ساحلی (تله‌های ثابت ساحلی)، انواع گرگور و انواع قلاب تقسیم‌بندی کرد.

۳- از لحاظ روش صید، بهره‌برداری خصوصی سنتی به شکل‌های متفاوتی مانند صید با گرگور، تترتری، تور گوش‌گیر، ساروخ، تور ترال، صید با چوری، چل‌بند، خوربند، کرف و صید با انواع قلاب را شامل می‌شود.

۳- نظام بهره‌برداری تعاونی

تعاونی‌ها به عنوان یکی از بخش‌های سه‌گانه اقتصادی (دولتی، تعاونی و خصوصی) اهمیت زیادی دارند. این نوع نظام بهره‌برداری، بعد از انقلاب اسلامی در میان بهره‌برداران سواحل جنوبی، نقش بارز و مشخصی را به خود اختصاص داده است. به طور کلی نظام بهره‌برداری تعاونی، بخشی از شکل‌های بهره‌برداری خصوصی از دریاست که در قالب شرکت تعاونی ایجاد شده‌اند. این نوع نظام بهره‌برداری از لحاظ ساخت تولید و ویژگی‌های بهره‌برداران به نظام

بهره‌برداری خصوصی شباهت دارد و مهمترین ویژگی آن، فروش صید به شرکت تعاونی می‌باشد. شرکت تعاونی، علاوه بر خرید، قسمتی از فعالیت عمل‌آوری، توزیع و بازاریابی را نیز به عهده دارد.

بررسی تحلیلی نظام‌های بهره‌برداری از آبزیان

به طور کلی، نظام‌های بهره‌برداری آبزیان دارای دو ویژگی عمده است که عبارت‌اند از:

- ۱- فقدان ثبات و ناپایداری منابع ناشی از عدم شناخت و برآورد دقیق مقدار آن که موجب عدم ثبات در نظام تولید می‌شود. ۲- وجود مسائل متنوع و پیچیده علمی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در این حوزه که موجب می‌شود تا ساماندهی و مدیریت نظام‌های بهره‌برداری آبزیان با مشکل مواجه گردد. بسیاری از معضلات فعلی بهره‌برداری از آبزیان به صید بی‌رویه، صید ضمنی، بحران منابع، آسیب‌های زیست‌محیطی، انقراض گونه‌ها و تقابل بین ماهیگیران برمی‌گردد. در حال حاضر، نظام بهره‌برداری و مدیریت منابع آبزیان به علت وجود این مشکلات مورد سرزنش پژوهشگران مختلف اجتماعی، اقتصادی و علمی قرار دارد و از سوی دیگر با اعتراض و خشم بهره‌برداران به ویژه ماهیگیران ساحلی مواجه است. مهم‌ترین ویژگی نظام‌های بهره‌برداری آبزیان، ناپایداری این نظام‌هاست. البته این ویژگی در نظام‌های بهره‌برداری دیگر نیز مشاهده می‌شود، اما در مورد آبزیان، شدت بیشتری دارد. تغییر و ناپایداری منابع آبی، متأثر از عدم ثبات شرایط محیط زیست آنهاست. عدم ثبات محیط زیست و به تبع آن ناپایداری منابع موجب نوسان در مقدار برداشت از آنها می‌شود و ناپایداری و آشفتگی «نظام تولید» را به همراه دارد. در واقع در حوزه بهره‌برداری از آبزیان، دو دسته ناپایداری کلی تحت عنوان «ناپایداری منابع» و «ناپایداری نظام تولید» وجود دارد که مدیریت نظام‌های بهره‌برداری در مواجهه با آنها باید تدابیر ویژه‌ای اتخاذ کند. به منظور تعدیل تأثیر ناپایداری منابع، امکانات و سازمانی مورد نیاز است که بتواند دلایل و زوایای پنهان تحولات زیستی آبزیان را بررسی کند و از طریق تأثیرگذاری آنها بر منابع، برآوردهایی نزدیک به واقعیت ارائه دهد که میزان موفقیت در آن، تعیین‌کننده میزان نابسامانی نظام تولید است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

به طور کلی، مشکلات ساختاری بنیادی نظام‌های بهره‌برداری از آبزیان به دو دسته عمده تقسیم می‌شود که عبارت‌اند از:

۱- مشکلات اصلی؛

- ابهام در واقعیت و برآورد منابع آبی؛

- بحران نهادی یا آشفتگی نهادی در مدیریت نظام‌های بهره‌برداری آبزیان؛ یعنی کم‌توجهی به جنبه‌های علمی و توصیه‌های زیستی و فقدان جامعیت برنامه‌های مدیریت نظام‌های بهره‌برداری آبزیان به ویژه فقدان مشارکت ماهیگیران در آن.

- سیاست‌زدگی نظام‌های بهره‌برداری؛ یعنی اصطکاک بین اهل سیاست و علم. زیرا سیاستمداران می‌خواهند اهل علم و فن، تابع آنها باشند و در جهت اهداف آنها گام بردارند که چنین خواسته‌ای با روحیه بدیع‌طلبی، استقلال‌خواهی و مواجه شدن با دنیای ناشناخته اهل علم منافات دارد. غالباً مدیران شیلات و سیاستمداران از بین مصلحت‌سیاسی، واقعیت‌های علمی و خواسته‌های ماهیگیران، گزینه اول را انتخاب می‌کنند.

۲- مشکلات فرعی.

- عرضه ماهی و مواد غذایی به قیمت ارزان و مناسب.

- افزایش در آمد ماهیگیران و بهره‌برداران (از طریق تولید و صادرات).

- افزایش اشتغال.

با توجه به مشکلات فوق‌الذکر در نظام‌های بهره‌برداری از آبزیان، پیشنهاداتی به منظور رفع آنها و ایجاد یک نظام پایدار ارائه می‌گردد:

۱- با توجه به این که توسعه شیلات و بهره‌برداری از منابع آبی در کشور تا حد زیادی متأثر از فرآیند کلی توسعه و ساختار اجتماعی اقتصادی است، ضرورت دارد که در تهیه و اجرای طرح‌های مربوط به بهره‌برداری از آبزیان، وابستگی و عدم تضاد این گونه پروژه‌ها و تناسب آنها با مزایا و شرایط محلی مورد توجه قرار گیرد.

۲- مجموعه‌ی ارزیابی‌ها حکایت از آن دارد که برنامه‌های توسعه بهره‌برداری آبزیان به صورت متمرکز و بدون مشارکت بهره‌برداران اجرا شده که نتیجه آن، هزینه‌های بالای پروژه‌ها و عدم ثمربخشی و کارایی آنهاست. بنابراین، مساعدت بهره‌برداران منابع آبی از شیوع پدیده صید غیرمجاز جلوگیری می‌کند.

۳- بدون تردید، هیچ یک از صاحب‌نظران و کارشناسان شیلات به برچیدن بهره‌برداری صنعتی و جلوگیری از فعالیت آنها اعتقاد ندارند. شکی نیست که منابع آبی، جزء سرمایه ملی و متعلق به همه ملت است که ساحل‌نشینان در بهره‌برداری از این سرمایه ملی در اولویت قرار دارند. لذا بهره‌برداران سنتی می‌توانند در مورد بهره‌برداری صنعتی، نسبت به غیربومیان از امتیازاتی برخوردار شوند و یا این که مالکیت بهره‌برداری صنعتی، تلفیقی از بومیان و افراد غیربومی باشد تا احساس غریبه بودن و بیگانگی بهره‌برداری صنعتی را برای بومیان از بین ببرد.

۴- امروزه، تأثیرات زیست‌محیطی و بهره‌برداری بی‌قاعده از ذخایر دریایی به ویژه با افزایش جمعیت و گسترش تجارت جهانی آبزیان، موضوع توسعه پایدار در فعالیت‌های شیلاتی را در دستور کار سازمان‌های دولتی و غیردولتی متولی فعالیت‌های شیلاتی قرار داده که مستلزم بهبود مدیریت دولتی در فعالیت‌های شیلاتی و تغییر نگرش ذینفعان برای تمرکز بر درآمدهای درازمدت می‌باشد که دستیابی به آنها در صورتی ممکن است که سیاست‌ها، برنامه‌ها و رویه‌های اجرایی تجارت آبزیان به صورتی تنظیم گردند که تأثیرات مخربی از لحاظ زیست‌محیطی، اجتماعی و تغذیه‌ای نداشته باشند و منطبق بر اصول، قوانین و تعهدات شناخته شده جهانی باشند.

منابع

- ۱- ازکیا، م (۱۳۶۸). «ملاحظات نظری پیرامون نظام‌های بهره‌برداری از زمین»، نامه علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- ۲- برنامه جامع شیلات و آبزیان (۱۳۶۳). «شیلات جنوب، وضع گذشته و موجود»، مشاوره یکم، شماره ۴.
- ۳- تمپلتون، ر (۱۳۶۹). «مدیریت ماهیگیری در آبهای شیرین»، مترجم: نویدرن، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- ۴- خلاصه گزارش مسائل و مشکلات شیلات جنوب (۱۳۶۳). مشاور یکم، پیش‌نویس شماره ۱۸.
- ۵- راهنمای فنی فائو در زمینه ماهیگیری مسئولانه (۱۹۹۶). «مدیریت ماهیگیری»، ترجمه: میگلی نژاد، دفتر برنامه‌ریزی و مطالعات معاونت صید و صنایع شیلاتی شرکت سهامی شیلات ایران.
- ۶- راهنمای فنی فائو در زمینه ماهیگیری مسئولانه (۱۹۹۶). «همسازی شیلات با مدیریت مناطق ساحلی»، مترجم: علیزاده، ب (۱۳۷۶). دفتر برنامه‌ریزی و مطالعات صید و صنایع شیلاتی شرکت سهامی شیلات ایران.
- ۷- راهنمای فنی ماهیگیری مسئولان فائو (۱۹۹۷). «توسعه آبی‌پروری»، مترجم: عباسیان، غ. معاونت صید و صنایع شیلات شرکت سهامی شیلات ایران.
- ۸- سالنامه آماری شیلات ایران (۱۳۷۲-۱۳۸۱). ناشر: روابط عمومی و بین‌المللی شیلات ایران، تهیه و تدوین اداره آمار و انفورماتیک. دفتر طرح و توسعه شیلات ایران.
- ۹- فائو، (۱۳۷۵). «آئین‌نامه اجرایی ماهیگیری مسئولانه»، مترجم: خدیوی‌نیا مقدم، م، انتشارات شرکت سهامی شیلات ایران دفتر مطالعات جامع توسعه شیلات. چاپ اول. تهران.
- ۱۰- قاسمی، ع (۱۳۷۹). «مبانی مدیریت شیلاتی»، انتشارات نقش مهر، تهران.
- ۱۱- مطالعات طرح جامعه توسعه آبی‌پروری در آبهای داخلی کشور (۱۳۷۸). «مهندسی مشاور رویان»، جلد سوم: بررسی‌های اجتماعی، بخش ۱: «جامعه‌شناسی تولیدکنندگان»، دفتر طرح و توسعه معاونت اداری و برنامه‌ریزی شرکت سهامی شیلات ایران، وزارت جهاد سازندگی.
- ۱۲- مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصادی کشاورزی (۱۳۷۹). «سنتز مطالعات جامع احیاء و توسعه کشاورزی و منابع طبیعی در استان بوشهر»، جلد هجدهم، نظام بهره‌برداری. وزارت کشاورزی، معاونت برنامه‌ریزی و بودجه.
- ۱۳- مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌های و اقتصاد کشاورزی (۱۳۷۹). «سنتز مطالعات احیاء و توسعه کشاورزی و منابع طبیعی در استان هرمزگان»، جلد هجدهم، نظام بهره‌برداری، وزارت کشاورزی، معاونت برنامه‌ریزی و بودجه.
- ۱۴- مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی (۱۳۷۹). «سنتز مطالعات جامع

احیاء و توسعه کشاورزی و منابع طبیعی در استان سیستان و بلوچستان»، جلد هجدهم، نظام بهره‌برداری، وزارت کشاورزی، معاونت برنامه‌ریزی و بودجه.

۱۵- کلانتری، خ (۱۳۷۹). «تجزیه و تحلیل و تبیین ویژگی‌های اجتماعی اقتصادی جامعه صیادی»، دومین کارگاه آموزشی ترویجی (جامعه صیادی)، برگزارکنندگان: گروه ترویج و آموزش کشاورزی دانشکده کشاورزی دانشگاه تهران و اداره کل ترویج و تکنولوژی صید معاونت صید و بنادر ماهیگیری شرکت شیلات ایران.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی